

ԱՐԵՎՍՏԱՅԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԵՒԱՆ ՆԱՅԱՆԳՈՒՄ 1894–1897 ԹԹ.՝ ԸՍՏ «ՄՇԱԿ» ԹԵՐԹԻ՝

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

19-րդ դարի 90-ական թթ. արդուլհամիդյան ցեղասպան քաղաքականության թելադրանքով արեւմտահայության մի ստվար զանգված սփռվեց աշխարհով մեկ՝ շատացնելով արդեն գոյություն ունեցող հայ գաղթօջախները: Գաղթն ընդգրկել էր ողջ Արեւմտյան Հայաստանը, սակայն առանձնակի մեծ էր այն տարածքներից, որտեղ հաստատված քրդերը լայնորեն ներգրավվել էին համիդիե զնդերի համակարգում:

Ըստ «Եղբայրական օգնությունը Թուրքիայում տուժած հայերին» ժողովածուի տվյալների՝ 1896 թ. փետրվարի դրությամբ ամբողջ Փոքր Ասիայում ավերվել է 39 749 տուն, 7942 խանութ, սպանվել է 37 085 քրիստոնյա, բռնությամբ մահմեդականացվել են 40 950 հայեր, աշխարհով սփռվել 290 300 արեւմտահայեր²: Հայերի հետ գաղթել են նաեւ ասորիներ, որոնք նմանապես ենթարկվել են հալածանքների ու հետապնդումների:

Շատերը սակայն չկարողացան անցնել ռուս-թուրքական սահմանը, նրանց մի մասը քրդական հարձակումների ժամանակ կոտորվեց, մյուսներն էլ մահացան սովից, ցրտից:

Ջարդերից մազապուրծ արեւմտահայերն իրենց փրկության առաջին հայացքն ուղղեցին դեպի Կովկասի կառավարչապետություն: Դարեր շարունակ օսմանյան լուծը կրող արեւմտահայերի համար Ռուսաստանը

¹* Ստացվել է՝ 1.01.2025, գրախոսվել է՝ 2.02.2025: էլ. հասցե՝ l.qosyan@gmail.com:

² Տե՛ս Բրատская помощь пострадавшим в Турции армянам, М., 1897, էջ 6:

փրկության հուսալի հանգրվան էր: Ռուսական հող ոտք դնելով՝ քրդերից ու թուրքերից փախածները կարծում էին, թե փրկվեցին դժոխքից եւ մտան արքայություն³: 1894—1896 թթ. ընթացքում Ռուսական կայսրության սահման է անցել 30-ից մինչեւ 50 հազար արեւմտահայ⁴: 1896 թ. միայն Այսրկովկասում արեւմտահայ գաղթականների թիվը հասնում էր շուրջ 11 000-ի⁵:

Մենք այս հողվածով փորձում ենք ամփոփ ներկայացնել «Մշակ»-ում հրատարակված տեղեկությունները Երեւանի նահանգում ապաստանած գաղթականների վերաբերյալ:

ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Գաղթականները հիմնականում Կովկաս էին անցնում գլխավոր չորս ճանապարհով՝ 1. Մուշից եւ Վանից Պարսկաստանի վրայով Զուլֆա-Շահթաղթի պահակակետերով անցնում էին Երեւանի նահանգ, 2. էրզրումից, Բիթլիսից, Խնուսից՝ Սարիղամիշի վրայով դեպի Կաղզվանի եւ Կարսի մարզ, 3. Մուշից եւ Վանից Իգդիրի վրայով անցնում էին Երեւանի նահանգ, 4. Կ. Պոլսից, Տրապիզոնից եւ ծովեզրյա քաղաքներից՝ ծովային ճանապարհով դեպի Բաթումի եւ Զերնոմորյան նահանգ⁶:

Արեւմտյան Հայաստանից Կովկաս գաղթած հայերի վիճակը անորոշ էր, քանի որ կառավարության մշտատանջ խնդիրն էր նրանց պահպանման եւ կերակրման հարցը: «Մշակ» թերթի խմբագիրը գրում է, որ գաղթականներին Կովկասում պահելը ուղղակի անհնար է, քանի որ հողի խնդիր ունեին անգամ տեղացիները, իսկ գաղթականների թիվը 1897 թ. սկզբին արդեն հասնում էր 50 000⁷:

Գաղթականներին պայմանականորեն կարելի էր բաժանել երկու խմբի. առաջինը նրանք էին, ովքեր գիտակցելով մոտալուտ վտանգը՝ կարողացել էին վաճառել իրենց գույքն ու ինչ-որ չափով ապահովված հեռանալ հայրենիքից: Երկրորդը նրանք էին, ովքեր հազիվ կարողացել էին

³ Տե՛ս «Մշակ», 1896, դեկտեմբեր, թիւ 152:

⁴ Տե՛ս Գ. ԱՆԱՆՈՒՆ, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հտ. 3, Վենետիկ, 1926, էջ 11: Մ. ЛАЗАРЕВ, Курдский вопрос, М., 1972, էջ 92:

⁵ Տե՛ս «Մշակ», 1896, դեկտեմբեր, թիւ 152:

⁶ Տե՛ս Братская помощь пострадавшим в Турции Армянам, М., 1897 г., էջ XXI, նաեւ՝ «Մշակ», 1896, դեկտեմբեր, թիւ 152:

⁷ Տե՛ս «Մշակ», 1897, յունիս, թիւ 65:

փրկվել կոտորածներից, մտածելով միայն անձի փրկության մասին, թողնելով տուն ու տեղ՝ բռնել էին գաղթի ճանապարհը: Գաղթականների մեծ մասը պատկանում էր երկրորդ խմբին, իսկ առաջին խմբի գաղթականները, որոնք հիմնականում արհեստավորներ ու վաճառականներ էին, փոքրաթիվ էին, որոնցից շատերը կողոպտվեցին սահմանն անցնելիս: Փաստորեն շատ քչերին է հաջողվել սահմանն անցնել իր ունեցվածքով, ուստի կարելի է փաստել, որ գաղթականների մեծամասնությունը ծայրահեղ աղքատ վիճակում էր⁸:

1890-ական թթ. աբդուհամիդյան կոտորածի ժամանակ արեւմտահայ գաղթականների տեղաշարժի, նրանց ցուցաբերած օգնության, վերադարձի հետ կապված բավական մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում «Մշակ» թերթը: «Մշակ»-ը, չնայած ցարական գրաքննության հարուցած դժվարություններին, ընդարձակ տեղ էր հատկացնում արեւմտահայության խնդիրներին՝ հանգամանորեն անդրադառնալով 1890-ական թթ. արեւմտահայության տնտեսական կեղեքումներին, գաղթականների՝ կոտորածի պարտադրանքով առաջացած տեղաշարժին, նրանց դրությանը, կազմակերպված օգնությանը եւ գաղթականների վերադարձի հարցին:

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ

Արեւմտահայության գաղթականության մի սովոր հատված՝ շուրջ 10 000 գաղթական, ապաստանեց Երեւանի նահանգում՝ Սուրմալուի, Վաղարշապատի եւ Երեւանի գավառներում⁹: Մինչեւ 1896 թ. վերջը Երեւանի նահանգի Սուրմալու գավառում ապաստանածների թիվը հասնում էր 1000-ի, իսկ էջմիածնում՝ շուրջ 1700 հոգու¹⁰:

Մկրտիչ Խրիմյանի կաթողիկոսական շրջանը համընկավ հայ ժողովրդի ողբերգական այս ժամանակաշրջանի հետ: Սկզբնական շրջանում ռուսական կառավարությունը թույլ չէր տալիս գաղթականներին հատել սահմանը, սակայն կաթողիկոսի միջամտությամբ Երեւանի եւ Կարսի նահանգապետերը թույլ տվեցին որոշ ժամանակով հաստատվել գյուղերում¹¹:

⁸ Տե՛ս «Մշակ», 1897, յունուար, թիւ 6:

⁹ Տե՛ս Հայաստանի Ազգային արխիվ (այսուհետեւ՝ ՀԱԱ), ֆ. 28, ց. 1, գ. 967, թ. 34:

¹⁰ Տե՛ս «Մշակ», 1896 թ., դեկտեմբեր, թիւ 152:

¹¹ Տե՛ս «Սուրճ», 1894, ապրիլ, թիւ 4:

«Գաղթականները հազար հազարներով են թափուած Կարսից մինչեւ էջմիածին՝ բոլորն էլ սոված, մերկ ու թշուառ... Ռուս կառավարութիւնն էլ միւս կողմից չի թողնում, որ գաղթականութիւնը մնայ հայկական շրջաններում եւ պահանջում է հեռանալ: Բայց ո՞ր գնալ, ինչպէս... Դրութիւնը աւելի եւս ծանրանում է Սասունի անկումից»¹² յետոյ»¹³:

Ինչպես վկայում է ժամանակի հոգեւորական Բագրատ վրդ. Թավաքալյան, որը տարիներ շարունակ գործել էր Արեւմտյան Հայաստանում եւ ՀՅԴ հիմնադրումից հետո անցել Ատրպատական, հուսահատության այդ պահին հայ ժողովուրդը հայացքն ուղղում է Մկրտիչ Խրիմյանի եւ հայոց եկեղեցու կողմը: Խրիմյանը Թավաքալյանին հրավիրում է էջմիածին եւ նշանակում գաղթականների օգնության գործի կազմակերպմանը:

Սկզբնական շրջանում Մայր Աթոռի եղած ֆինանսական բյուջեից կաթողիկոսը հնարավորինս օգնում է գաղթականներին, ապա 1894 թ. մարտի 9-ին Մկրտիչ Խրիմյանը հատուկ կոնդակով դիմում է համայն հայությանը՝ հանգանակութուն կազմակերպել «Սովելոց եւ կարոտեալների առիթով»¹⁴:

1896 թ. ամռանը Վաղարշապատ է հասնում փախստականների խումբ կազմված 42 ընտանիք, որոնք զրկված էին գոյատեւման տարրական միջոցներից: 26 ընտանիք տեղավորում են Վաղարշապատում, իսկ 16 ընտանիք՝ էջմիածնի վանքում¹⁵: էջմիածնի գավառի 16 գյուղերում ապաստանել էին 81 ընտանիք՝ շուրջ 428 գաղթական:

Աղյուսակ N° 1

	Բնակավայրի անվանում	Տեղական բնակչությունն ըստ տների	փախստականներն ըստ տների	փախստականներն ըստ անձերի
	Վերին հաթունարխ	72	3	13
	Ներին հաթունարխ	150	2	11
	Զիբուխչի	160	1	4

¹² Նկատի ունի Սասունի 1894 թ. ապստամբությունը:

¹³ Տէս Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ, Կեանքի ուղիներով, Դէմքեր, դէպքեր, ապրումներ, հտ. Գ, Պէյրուս, 1963, էջ 232:

¹⁴ Տէս «Մուրճ», 1894, ապրիլ, թիւ 4, էջ 451, տե՛ս նաեւ «Արարատ», 1894, մարտ, թիւ Գ:

¹⁵ Տէս ԼԷՕ, Երեսնամեակ Հայոց Բարեգործական ընկերութեան Կովկասում 1881–1911, Թիֆլիս, 1911, էջ 189:

Դուրդուղուլի	200	2	17
Շահերիար	250	1	6
Ջաֆարապատ	70	3	16
Քյալագիարիս	100	2	14
Մովա Բայազետ	200	5	16
Գեչրլու	250	36	203
Զեյվա	200	5	23
Այլանլու Ներֆին	85	2	7
Ալիբեկլու	95	2	7
Քյարիմարիս	200	1	7
Հայթաղ	150	7	34
Սամաղար	200	7	38
Այլանլու Վերին	50	2	11
Ընդամենը	2432	81	428¹⁶

Գաղթականների մեծ մասը անաշխատունակ էր, տկար, հիվանդ, սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններում էին: Ինչպես վկայում է «Մշակի» թղթակիցը. «Բոլոր գաղթականները համարեայ առանց բացառության կարօտ են հագուստից եւ անկողնուց...բացի դրանից՝ նրանք բոլորը զուրկ են բնակարանից, վառելիքից եւ սննդից...»¹⁷:

1896 թ. հոկտեմբերին Վաղարշապատում հաստատվեցին եւս 1270 գաղթական, որից 58 ասորի: Ընդհանուր առմամբ՝ էջմիածնի գավառում գաղթականների թիվը հասնում է շուրջ 1700-ի¹⁸: 1897 թ. սկզբներին եւս շուրջ 605 գաղթական հաստատվեց Վաղարշապատում¹⁹: Դժվար է ստույգ թվաքանակ տալ գաղթականների ելքի եւ մուտքի վերաբերյալ, քանի որ գաղթականները գալիս էին օրինական եւ անօրինական տարբեր ճանապարհներով, հատում էին ռուս-թուրքական սահմանը, բացի այդ՝ նրանցից շատերը չէին հաստատվում որոշակի տարածքում, այլ հաճախ տե-

¹⁶ Տէս ՀԱՍ, ֆ. 28, գ. 357, թ. 112, տե՛ս նաեւ «Մշակ», 1896, դեկտեմբեր, թիւ 152:

¹⁷ Տէս «Մշակ», 1897, յունուար, թիւ 4:

¹⁸ Տէս «Մշակ», 1896, դեկտեմբեր, թիւ 152:

¹⁹ Տէս ՀԱՍ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 1066, թ. 1–76:

ղափոխվում էին այլ բնակավայրեր ու գավառներ: Այդ հարցը մի փոքր հստակեցնելու համար Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության Վաղարշապատի մասնաճյուղի նախաձեռնությամբ ընկերության անդամները շրջում էին գյուղերում եւ տեղեկություններ հավաքում գաղթականների թվաքանակի ու սոցիալական վիճակի մասին: Սակայն այս թվաքանակը հստակ է եղել միայն հաշվառման պահին, իսկ հետո՝ կախված գաղթականների ելքից եւ մուտքից, նորից խախտվել է: Հստ այդ աշխատակիցների կազմած տվյալների՝ 1897 թ. սկզբին տվյալ գյուղերում գաղթականների թվաքանակը հետեւյալն է.

Աղյուսակ N° 2

	Բնակավայրերի անվանումը	փախստականներն ըստ ընտանիքների	փախստականներն ըստ անձի
	Վաղարշապատ	66	279
	Վերին Խաթունարխ	3	13
	Ներին Խաթունարխ	2	11
	Զիբուխի	2	12
	Մարգարա	2	10
	Ղուրդուղուլի	4	27
	Շահրիար	3	15
	Զաֆարապատ	3	16
	Քյալազարխ	2	14
	Սարդարապատ	2	8
	Մոլլա Բայազետ	6	20
	Գեշլու	36	203
	Զեյվա	7	30
	Ներին Այլանլու	3	10
	Ալիբեկլու	2	7
	Քյորփալու	4	19
	Հայթաղ	9	35
	Սամաղար	10	46

	Վերին Այլանլու	6	23
	Գրամփա	2	13
	Հաջիլար	1	4
	Հաջիդարա	3	15
	Խզնավուզ	2	9
	Օշագան	3	20
	Ղզլթամիր	6	40
	Աշտարակ	9	49
	Կոշ	4	21
	Կարփի	3	16
	Աղջաղալա	1	7
	Էվլիլար	1	6
	Աբարան	1	4
Ընդամենը		209 տուն	1002 հոգի ²⁰

Բացի վերը նշված գաղթականներից՝ շուրջ 200 գաղթական էլ բնակվում են Թալինում եւ նրա շրջակա գյուղերում, որտեղ ընկերության աշխատակիցները չեն կարողացել այցելել անբարենպաստ կլիմայական պայմանների եւ ճանապարհների անանցելիության պատճառով²¹։ 1897 թ. մարտին Վաղարշապատում է հաստատվում սոցիալապես անապահով եւս 500 գաղթական²²։

«Մշակ» թերթում հանդիպում ենք նաեւ որոշ տեղեկությունների Սուրմալու գավառում ապաստանած գաղթականների մասին։ Թերթի տեղեկության համաձայն՝ 1896 թ. Սուրմալու գավառում գաղթականները տեղավորված են հետեւյալ կարգով.

²⁰ Տե՛ս «Մշակ», 1897, յունուար, թիւ 6։

²¹ Տե՛ս անդ։

²² Տե՛ս «Մշակ», 1897, մարտ, թիւ 30։

Աղյուսակ N° 3

	Բնակավայրի անվանումը	փախստականներն ըստ ընտանիքների	փախստականներն ըստ անձերի
	Իգդիր	22	137
	Իգդիր Մավա	4	33
	Բահարլու	2	31
	Հախվերիս	7	50
	Ալիդամարլու	8	82
	Փանիկ	6	50
	Ալեքլու	2	26
	Բլուր	9	53
	Խոշխաբար	6	51
	Խալֆալու	11	73
	Հյուսենի գյուղ	2	23
	Թեջրլու	5	48
	Ալիջան	4	31
	Նաջաֆալի	1	7
	Ղազիդշլաղ	3	29
	Էվջիլար	3	28
	Դաշբուտուն	4	29
	Ընդամենը	99	781 ²³

Այսպիսով՝ Սուրմալու գավառում 1896 թ. վերջին ապաստանել էր արեւմտահայ 781 գաղթական, 175 տղամարդ, 184 կին, 422 երեխա²⁴:

«Մշակ»-ի մեկ այլ համարում հանդիպում ենք որոշ տեղեկությունների Նոր Բայազետ տեղափոխված գաղթականների մասին: 1897 թ. հունիսի 17-ին կաթողիկոսի կարգադրությամբ Նոր Բայազետ է գալիս 18 տուն եւ տեղավորվում նախկին ուսումնարանում: Հունիսի 19-ին դար-

²³ Տճա ՀԱԱ, ֆ. 28, գ. 357, թ. 112, տե՛ս նաեւ «Մշակ», 1896, դեկտեմբեր, թիւ 152:

²⁴ Տճա «Մշակ», 1896, դեկտեմբեր, թիւ 152:

ձյալ գալիս է 4 տուն, եւ ընդհանուր առմամբ դառնում են 105 հոգի՝ մեծ մասը ծեր եւ երեխա: Նրանց բաժանվում է տաք սնունդ եւ հագուստ²⁵:

1897 թ. հունիսի 27-ին Նոր Բայազետ եկավ եւս 88 գաղթական, որոնք նախկին եկածների հետ դարձան 193: Երեխաները 102-ն էին, աշխատանքի ընդունակ տղամարդիկ՝ 34, կանայք՝ 42, ծերունիները՝ 15, հիվանդները՝ 11²⁶: «Մշակ» թերթը նշում է, որ գաղթականների օգնության հարցը լուրջ է, որովհետեւ այս նահանգում բնակչությունը եւս ապրում էր աղքատ, նրանք գործ էին ունենում հիմնականում հունձի ժամանակ, իսկ տարվա մյուս ամիսներին հիմնականում անգործ էին: Տեղի գավառապետն արդեն քայլեր է նախաձեռնում գաղթականներին օգնություն կազմակերպելու համար²⁷:

ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ՑՈՒՑԱԲԵՐԱԾ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Փախստականներին օգնելու համար կազմակերպվում էին հանգանակություններ, բարեգործական պարահանդեսներ, ճաշկերույթներ, եւ ստացված գումարը ծախսվում էր ի նպաստ կարոտյալների: Երեւանի նահանգապետ կոմս Վ. Տիզենհաուզենի²⁸ կարգադրությամբ Երեւանում կազմակերպվեց ժամանակավոր մասնաժողով, որի տնօրինությանն անցան հանգանակությունից գոյացած գումարները՝ գաղթականների կարիքները հոգալու համար: Թերթերի խմբագրությունները եւս կազմակերպեցին հանգանակություն: Օրինակ՝ Ռուսաստանում «Петербургские ведомости» խմբագրության կազմակերպած հանգանակության շնորհիվ հավաքվել էր շուրջ 4000, իսկ «Մշակ»-ի՝ 3500 ռուբլի²⁹:

Ձնայած ցուցաբերվող զանազան հանգանակություններին, այնուամենայնիվ, հայ գաղթականների վիճակը մնում է անորոշ եւ կառավարության մշտատանջ խնդիր էր: Նրանց պահպանման եւ կերակրման հարցը: «Մշակ» թերթի հոդվածագիրը նշում է. «Մի բան շատ պարզ է. գաղթականները չեն կարող Կովկասում որեւէ հող ստանալ, որովհետեւ չը կան ազատ հողեր, եւ երկրորդ՝ եղածներն էլ չեն կարող տրուել նրանց, իսկ

²⁵ Տե՛ս «Մշակ», 1897, յունիս, թիւ 75:

²⁶ Տե՛ս «Մշակ», 1897, յուլիս, թիւ 77:

²⁷ Տե՛ս «Մշակ», 1897, ապրիլ, թիւ 39:

²⁸ Տիզենհաուզեն Վլադիմիր Ֆյոդորի (1844–1919), ռուս պետական գործիչ, Երեւանի նահանգապետ (1896–1916):

²⁹ Տե՛ս «Մշակ», 1897, յունուար, թիւ 4:

առանց հողի, առանց երկրագործութեան, թիւրքիայից փախած 50 000-ից աւելի ժողովուրդը անկարող է ապրել»³⁰։ Արեւմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերը հաշվի առնելով՝ հարկավոր էր լուծել հայերի վերադարձի հարցը։ Արեւմտյան Հայաստանի հայ էթնիկ բնակչության թվաքանակի նվազումը խիստ բացասական ազդեցություն էր ունենում Արեւմտյան Հայաստանի ժողովրդագրության վրա։

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այսպիսով՝ Աբդուլ Համիդ Բ.-ի ջարդարար քաղաքականությունը հանգեցրեց նրան, որ մեծ թվով արեւմտահայեր բռնեցին գաղթի ճանապարհը։ Ցեղասպանությունից փրկված արեւմտահայությունը սփռվեց աշխարհով մեկ։ «Մշակ» թերթը, չնայած իշխանությունների հարուցած դժվարություններին եւ արգելքներին, հնարավորինս փորձել է տեղեկություններ հաղորդել արեւմտահայ գաղթականների, նրանց օգնության եւ հայրենիք վերադառնալու խնդիրների շուրջ։

Արեւմտահայ գաղթականների մի մասն ապաստանեց Երեւանի նահանգում՝ գլխավորապէս Սուրմալուի, Վաղարշապատի եւ Երեւանի գավառներում։ Վաղարշապատը՝ որպէս հայության հոգեւոր կենտրոն, հնարավորության սահմաններում, նույնպէս իր դռները բացեց թշվառ հայության առաջ։ Փախստականների օգնության խնդրում իր մեծ եւ ուրույն դերն ունեցավ Հայոց Եկեղեցին, հանձին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի, որը չնայած այդ ժամանակվա իր պատկառելի տարիքին, այնուամենայնիվ, ջանք ու եռանդ չխնայեց հնարավորինս կազմակերպելու օգնություն՝ արեւմտահայ գաղթականության համար։ Հայոց Եկեղեցին ամեն գնով փորձում է օժանդակել հայ գաղթականներին եւ ստանձնել նրանց խնամքը։ Խրիմյանը ձեռնարկում է բազմաթիվ քայլերի, դիմում ցարական տարբեր պաշտոնյաների, որպէսզի թույլատրվի համահայկական հանգանակություն, որի ստացված գումարներով հնարավոր լինի հոգալ մազապուրծ փախստականների եւ որբացած երեխաների հոգսերը։

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

19-րդ դարի 90-ական թվականներին Աբդուլ Համիդի ջարդերի թելադրանքով արեւմտահայությունը սփռվեց աշխարհով մեկ։ Զարգերից

³⁰ Տէս «Մշակ», 1897, յունիս, թիւ 65։

մազապուրծ արեւմտահայերն իրենց փրկության առաջին հայացքն ուղղեցին դեպի Կովկասի կառավարչապետութիւն՝ հատկապէս Երեւանի նահանգ։ Հայոց Եկեղեցին, հանձին Մկրտիչ Խրիմյանի, ուժ ու եռանդ չխնայեց իր հարազատ ժողովրդին հնարավորիս օգնելու համար։ «Մշակ» թերթը, չնայած իշխանութիւնների հարուցած դժվարութիւններին եւ արգելքներին, հնարավորինս փորձել է տեղեկութիւններ հաղորդել արեւմտահայ գաղթականների, նրանց օգնության եւ հայրենիք վերադառնալու խնդիրների շուրջ։ Մենք այս հոդվածով փորձում ենք ամփոփ ներկայացնել թերթում հրատարակված տեղեկութիւնները Երեւանի նահանգում ապաստանած գաղթականների վերաբերյալ։ Հոդվածում տեղ գտած աղյուսակների միջոցով փորձել ենք ավելի պատկերավոր ցույց տալ Երեւանի նահանգում ապաստանած գաղթականների թվաքանակը։

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Գաղթական, արեւմտահայ, Կովկաս, Երեւանի նահանգ, Սուրմալու, Վաղարշապատ, Մկրտիչ Խրիմյան։

РЕЗЮМЕ

В конце XIX века Османская империя стала ареной жестоких массовых резней, организованных по инициативе султана Абдул-Хамида II и направленных против западных армян. Эти трагические события привели к масштабному исходу и расселению армян по разным регионам, включая Кавказ. Значительная часть беженцев обратилась за помощью к администрации Кавказского наместничества, в частности — к Ереванской губернии.

Под руководством Католикоса всех армян Мкртича Хримяна Армянская Апостольская Церковь предприняла значительные усилия для оказания поддержки своим соотечественникам. Несмотря на административные ограничения и политическое давление, газета «Мшак» сыграла важную роль в информировании о положении западноармянских беженцев, оказанной им помощи, а также о попытках возвращения на родину.

Настоящая статья представляет краткий обзор публикаций «Мшака», касающихся беженцев, нашедших приют в Ереванской губернии. Дополнительно в статью включены таблицы, отражающие численность и распределение беженцев, что способствует более наглядному восприятию исторических реалий и служит основой для дальнейших исследований.

SUMMARY

In the late 19th century, the Ottoman Empire witnessed a series of brutal massacres targeting Western Armenians, orchestrated under the reign of Sultan Abdul Hamid II. These atrocities led to the mass displacement and dispersal of survivors across various regions, including the Caucasus. Many of the refugees turned to the Caucasus Viceroyalty—particularly the Yerevan Province—for shelter and support.

Under the leadership of Catholicos Mkrtych Khrimyan, the Armenian Apostolic Church undertook significant efforts to assist the refugees. Despite administrative resistance and political obstacles, the Mshak newspaper played a vital role in documenting the plight of Western Armenian refugees, the aid they received, and discussions surrounding their possible repatriation.

This article offers a concise summary of the materials published in Mshak concerning refugees who found refuge in the Yerevan Province. Supplemented by tables, the article also presents quantitative data on the refugee population, making the historical realities more accessible for further study.

